

Két utószó egy filozófiához

— Martin Heidegger költeményei magyarul;
Ferge Gábor utószavával —

Martin Heidegger költői szövegeiből újabb válogatás jelent meg magyar nyelven¹, ami legalább három dolog átgondolására nyújt alkalmat: 1). Mi a helye e költői szövegeknek Heidegger életművében? 2). Mi a jelentősége e versek magyar megjelenésének? 3). Mit ér egyáltalán a költő, ha filozófus? E kérdésekkel foglalkozik többekévésképpen kifejezett formában a kiadvány második kötete, melyet Ferge Gábor utószóként illesztett a német szövegeket és Keresztury Dezső szép fordításait tartalmazó első kötethez. Ebben a recenzióban is e kérdéseket veszem szemügyre.

1. Fehér M. István a maga precíz és világos, magyar nyelven azóta is az egyetlen átfogó Heidegger-monográfiájában² külön fejezetként szentel Heidegger nyelvértelmezésének. Mint rámutat, Heidegger gondolkodásának ösztönzője kezdettől fogva a nyelv problémája. Már a *Lét és idő* is olyan filozófiai munkának tekinthető, mely több ponton a meglepően újszerű terminológia bevezetésével kívánt legalábbis újrafogalmazni hagyományos metafizikai problémákat — így például az ontológia és az antropológia kettősségének kérdését, melyet terminologikusan a *Dasein* bevezetésével igyekezett feloldani. Heidegger érdeklődése a filozófiai problémák kifeje-

¹ Magyar nyelven első alkalommal a *Határ* adott közre válogatást Heidegger költészetéből saját fordításomban és bevezetőmmel ellátva: 1993 június, 74–83. oldalak. E fordítások, mint a hozzájuk írt előszóban jeleztem is, kísérleti jellegűek voltak, egynéhány értelmezése nem megoldott.

² *Martin Heidegger: Egy buszadik századi gondolkodó életútja*, Gönczöl kiadó: Budapest, 1992.

zése iránt életpályája során egyre erőteljesebb lesz, amit különösen *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung* című, 1944-es kötete, majd az összkiadás 13. köteteként megjelent *Aus der Erfahrung des Denkens* című gyűjtemény szemléltet. Ám ez utóbbiban már nem egyszerűen a filozófiai és a nyelv kérdéséről van szó, hanem a filozófia és egyfajta költői kifejezőmód kapcsolatáról. A másodikként említett Heidegger-kötet arról győzi meg az olvasót, hogy Heidegger gondolkodásában kezdettől fogva jelen volt a kérdés: hogyan viszonyul a költészet a filozófiához, mi a kapcsolat a filozófiai kifejezőmód és a költői kifejezőmód között? Talán valóban zseniálisnak kell tartanunk Heidegger azon, több részletben és fokozatosan kifejtett belátását, mely szerint — saját kifejezéseinkkel fogalmazva — az emberi beszédnek valamennyi módusza, legyen ez a mindennapi gyakorlaté, a célszerű feladatbeszédé, a leíró elméletié vagy az absztrakt tudományosé — történetileg és lényegükben olyan eredeti beszédképességből fakadnak, mely önmagában még nem hordozza mindazon meghatározottságokat, melyek e nyelvkészséget történetileg és az adott kultúrkörre jellemző módon a specializáció különféle formáira korlátozta. Párhuzam áll fenn Heidegger ontológiai differenciája — vagyis a lét és a létező megkülönböztetésének elve — és a filozófiai nyelv kérdése között. Mert amiképpen a létezők önmagukban nem engedik meg a léthez való eljutást, amennyiben a velük való törődés „létfeljejtéshez” vezet, úgy a létezőkről szóló nyelv — vagyis az euroamerikai civilizáció fokozatosan kibontakozó logikus és racionális nyelve a mága sokszoros specializáltságában — hasonlóképpen nem szólhat a filozófia eredeti tárgyáról, vagyis a létről (vagy: Léthről, avagy: **LÉTRŐL**).

Heidegger említett kötetének filozófiai summázata, hogy minden racionális, analitikusan tagolt, logikailag koherens, érvek kifejtésére és következtetésekre épülő beszéd csak eltávolítja az embert a voltaképpeni filozófiai megértéstől; ami viszont ehhez közel viszi, az egy sajátos, eredeti, a költőivel rokon beszédmód, mely olykor hagyományos versformákban, másszor szabad verses textusokban, ismét máskor sajátos, asszociatív, terminologikusan meglehetősen merev, rövid elemző leírásokban fejeződik ki. Mindebben nem is a szöveg az, ami a filozófiai belátást eredményezi, hanem sokkal inkább a szövegekben kifejeződő mentalitás vagy beállítódás, melynek, úgy tűnik, csak esetleges tartozéka a nyelvi kifejezés. A költői szöveg ilyen módon egyfajta *mandala*, meditációs objektum, mely-

nek segítségével a filozófus eljuthat arra, hogy sajátos kapcsolatba kerül a heideggeri abszolútummal, avagy, máshonnan nézve, hogy ez az abszolútum valamilyen, közelebbről meg nem határozott s talán nem is meghatározható módon megnyilvánul az emberben.

Heidegger nyelvfilozófiájának, pontosabban: a költői nyelv filozófiájának lényege összefoglalható a filozófus azon szavaival, melyek szerint e költői szövegek „egy olyan gondolkodás szavai, amelynek részben szüksége van erre a kijelentésre, de nem teljesedik ki benne. E gondolkodásnak azért nincs fogódzója a létezőben, mert a létet gondolja”.³ E szavakat a szerző ugyan 1941-ben, 52 évesen írta le, de a felfogás nyomokban már korábban is jelen van, s a későbbiekben még hangsúlyosabbá válik. A hangsúlyosabb itt azt jelenti, hogy a „lét gondolása” kifejezés a későbbi Heidegger szemében túlságosan is határozottnak és ennyiben félrevezetőnek tűnhetett. Mint 1970-ben írja, „Még nem tapasztaljuk elég világosan, ami az elvonódásban nekünk megmutatkozik, mert magát az elvonódást, a költőit a költőietlenben, még nem ismerjük.”⁴ Más szavakkal: az, amire a filozófia sajátos, költői formájában vonatkozik, azal teszi lehetővé ezt a vonatkozást, hogy kivonja magát a rávonatkozás alól (vagy: elvonja magát előle, megvonja magát tőle), ezzel mintegy folytonos vonatkozásra készítetve a vonatkozót, anélkül — s éppen azért —, hogy a vonatkozás a maga elvont költőiségében valaha is célhoz érhetne. Most ne törődjünk e gondolatnak arisztotelészi asszociációjával — amennyiben kevésbé költői formában megfogalmazva a mozdulatlan mozgató gondolatára emlékeztet —, hanem maradjunk annak vizsgálatánál, mit keres mindebben a költészet. Heidegger szerint a költői nyelv az egyetlen lehetősége a filozófusnak, hogy a racionalizált világból kivonja magát, visszavonuljon az emberi beszédképesség, s ezen is túl: az emberlét eredetéhez, s ezen belül keressen kapcsolatot a heideggeri abszolútummal azon keresztül, ami emberléte eredetének elsődleges megnyilvánulási formája: a preracionális, költői nyelvben.

³ Martin Heidegger, *Aus der Erfahrung des Denkens*, GA 13, Vittorio Klostermann: Frankfurt am Main, 1983; Martin Heidegger, *Költemények*, 59. oldal.

⁴ I. m. 220. oldal; i. m. 199. oldal. Keresztury Dezső fordításába itt egy kis hiba csúszik, mert szerinte a német „was sich uns im Entzug andeutet” megfelelője: „ami elvonódásunkban megmutatkozik”; a magyar többes szám első személyű birtokos rag helytelen.

Ez a költészet, nem szabad elfelejtenünk, nem szépirodalmi. Noha Heidegger korai költeményei sokszor népdalszerűek, ríme-
sek — ugyanakkor mégsem keltik az eredendő költői tehetség be-
nyomását —⁵, később egyre távolabb kerül a kötött forma ígérte-
től, s egyre közelebb jut a szabad vershez, majd a prózaversre em-
lékeztető textusokhoz. Kevés kivételtől eltekintve e szövegek nem
lépnek fel azzal az igénnyel, hogy képi asszociációkat keltve érje-
nek el hatást, vagy hogy filozófiai belátásokat akár csak szürreális
képekkel illusztráljanak. Gondolati szövegek ezek, vagyis olykor
a heideggeri terminológia saját körén belül maradvá fejtenek ki fi-
lozófiai gondolatokat (Da-sein, Az itt-lét), máskor gnomészerű tö-
mörséggel mintegy aforizmaként közölnek titokzatos bölcsessége-
ket (Der Fehl heiliger Namen, Szent nevek hiánya⁶), majd a min-
dennapi nyelvhasználathoz visszatérve tanítanak (Gruáwort von
Martin Heidegger, Martin Heidegger üdvözlő szavai⁷). Még a legin-
kább szépirodalmi versek is inkább bölcsességre, rigmusokra emlé-
keztetnek, semmint olyan versekre vagy költői szövegekre, melyek
célja a hagyományosan értett költői hatás keltése.⁸ Ugyanakkor
mégis találunk olyan költői szövegeket, melyek önálló költemény-
ként is megállnák helyüket, függetlenül a bennük kifejezett filozó-
fiai gondolattól (Das Wort, A szó; Die Wächter, Az őrök stb.).

E költemények tehát a heideggeri filozófia kulcsszövegei; érté-
kelésükhöz irodalmi szempontok csak mellékesen vethetők fel. Fi-
lozófiai jelentőségükre alább még visszatérek.

2. Magyarul lehetetlen visszaadni Heidegger költői szövegeit.
Ezt a tényt a kiadvány azzal is elismeri, hogy párhuzamosan közli
a német szöveget. Aki veszi magának a fáradságot és elgondolko-

⁵ Vesd össze ezzel pl. Sterbende Pracht c. ifjúkori versét („Halódó pompa”, magyar kiadás 15. oldal; Keresztury fordítása túl irodalmias és költőileg többet nyújt magyarul, mint amennyit ugyanezen szempontból az eredeti).

⁶ „Csak a nyílt tájon való tartózkodás, ami felől a hiány létesül, biztosítja a be-
tekintést abba, ami ma van, miközben hiányzik” (német kiadás, 235. oldal, magyar
kiadás, 233. oldal).

⁷ „Mert meggondolásra szorul, hogy a technikailag uniformizált világcivilizá-
ció korában lehetséges-e még és miképp a haza” (német eredeti: 243. oldal; ma-
gyar: 239. oldal).

⁸ Ilyen például a Wälder lagern kezdetű vers (német: 86. oldal, magyar: 89. ol-
dal): „Erdők táboroznak/patakok zuhannak/sziklák kitaranak/az eső esik. Rétek
várnak/források fakadnak/szelek székelnek/áldás álmodik.” E versnek sem ere-
deti szövegétől, sem a magyar fordítástól nem tagadható el egyfajta költői szépség,
noha mégis inkább egy misztériumjáték kórusának refrénjére emlékeztet.

dik egy-egy heideggeri kifejezés asszociációs körén, hamar ráébred arra, hogy egyetlen heideggeri versszöveget sokszor három-négy magyar verssel lehetne csak megközelítőleg lefordítani. Ez a kijelentés természetesen csak a tömör, inkább költői szövegekre, s nem a leíró, elemző tanulmányokra vonatkozik, melyekben ugyanakkor találunk az előzőkhöz hasonló, csak nehezen kifejthető kijelentéseket. Hiszen olyan kifejezések, mint „Sage des Denkens”, „Gebrauchte im Ereignis”⁹, „Stehen im Vorsprung”, „Lichtung des Seyns”¹⁰ a német nyelvben, etimológiai és szóhasználati szempontból felmerülő asszociációkra építenek — nem is beszélve a heideggeri gondolkodásban betöltött terminológiai szerepükről —, melyek csak tökéletlenül adhatók vissza magyarul. Ehhez a tényhez járul az is, hogy Heidegger sokszor tudatosan használ rímeket, melyek a magyar fordításokból rendre kimaradnak. Érthető, hogy filozófiai versek esetében a rím és ritmus enged a gondolati tartalomnak. Ám ez az engedékenység olyan versek esetében, mint például az Unter den hohen Tannen hindurch... (Át a magas fenyők között...) már bántó. Hiszen e heideggeri sorokban: „Weg und waage/Steg und Sage/finden sich in einen Gang. Geh und trage/Fehl und Frage/deinen einen Pfad entlang.” az alliteráció és a rím gondolatértékű: utal az „út” és a „mérleg”, a „palló” és a „monda” etimológiai alapra helyezett gondolati összefüggésére, melyet a vers egyetlen ríme — a „Gang” és a „Pfad entlang” összecsengése — még jobban megerősít. Tudatában vagyok annak, hogy magyar nyelven csak hosszas magyarázkodással lehet visszaadni ezen összefüggéseket, s annak is, hogy az ilyen esetben, ha már mindenképp fordítani kell, jobb a gondolathoz ragaszkodni. De tisztában kell lennünk veszteségeinkkel is.

Mindazonáltal Keresztury fordítását veretesnek és sikerültnek tartom. Személyesen is szép élmény lehetett: kilencven fölött azt a filozófust fordítani, akit még ifjabb öregkorában hallgatott. Mindenképpen szép teljesítmény ezen érdekes szövegek magyar megszólaltatása, még akkor is, ha a magyar fordítások érzésem szerint költőibbek a német eredetinél. A német ugyanis megítélésem szerint — az ifjúkori zsenéket leszámítva — gyakran igen száraz, mi

⁹ Vorspiel, Előjáték.

¹⁰ Das Wissen, A tudás. E vers magyar fordításába is hiba csúszott, ezúttal nyilván szedési: a második strófa második sorának „ein Suchen” kifejezését a magyar „kevés”-ként adja vissza — a nyilvánvaló „keresés” helyett.

több, erőltetett és nem egyszer természetellenes benyomást kelt. Ezzel szemben a magyar fordítás még ott is gördülékeny és kultúraltan szép, ahol e minőségek hiányának véleményem szerint a németben ismét csak gondolati értéke van. Egy példa: a „Wir kommen nie zu Gedanken./Sie kommen zu uns.” sorpárban a német hétköznapisága gondolati: arról szól, hogy a valódi filozófiai meg-látások megjelenése sohasem történik mesterkéltén. Ezzel szemben a magyar szöveg azt mondja: „Sosem mi jutunk gondolatok-hoz./Azok térnek be hozzánk” — amiben a „betér hozzánk” kifeje-zés magyarul szépirodalmibb, mint a német „sie kommen zu uns”, melyet az utca embere is éppígy fejez ki. A magyar fordítást ezért véleményem szerint újra meg újra a „gondolkodást fenyegető há-rom veszély”¹¹ egyike érinti: tudniillik „az éneklő költő szomszéd-sága”. Ám ez a veszély mégis „gyógyító” (mint Heidegger mondja), legalábbis jobb, mint a „legélesebb veszedelem”, a „gondolkodás”, vagy a „zavaros veszedelem”, a „bölcseledés” — míg az első meg-őrzi a heideggeri gondolatokat, egy filozófiaiabb fordítás vélhetően jobban torzítana rajtuk.

A magyar kiadásnak van még egy célja, melyről főképpen a könyv hátlapjának ismertetőjéből, illetve az Utószó néhány megjegyzéséből szerezhetünk tudomást. Azon feltehetően senki sem lepődik meg, hogy Heidegger „huncutszemű, pontos és szűkszavú, higgadt, de mégsem kimért, zárkózott és egyszerű (életmódú) ember volt.” Végül is német filozófiaprofesszorok között nem ritka az ilyesmi. Azt azonban már némi meglepetéssel olvassuk, hogy „Heidegger gondolkodását paraszti észjárásnak lehetne nevezni. Valami távoli rokonság alapján Arany János vagy Illyés Gyula bölcsességére emlékeztet... Viselkedésében... volt valami alemann nemzeti, valami furfangos népi vonás.” Talán nem vonjuk kétségbe Arany vagy Illyés irodalmi fontosságát, személyiségük jelentőségét, ha kissé túlzottnak találjuk ezt a párhuzamot. Aki ismeri Heideggert, aki tudatában van annak, hogy az elvontság, a bonyolultság, olykor a homályosság, a skolasztikus aprólékosság mily mélységeit és magaslatait érte el, nehezen érti, mit jelent a „paraszti észjárás” Heidegger esetében. Pontosabban: tény, hogy Heidegger költői szövegei-nek némelyike hivatkozik a paraszti észjárásra, tény, hogy gondol-kodásának jelképei sokszor a régmúltból eredő kifejezésekhez és

¹¹ Német: 80. oldal, magyar: 77. oldal.

attitűdökhöz kapcsolódnak, melyek hazai megfelelői — filozófiai kifejtés híján — leginkább csak a népi írók körében található párhuzamra — ám a paraszti észjárás emlegetése akkor is túlzás; túlságosan is távoli ez a rokonság ahhoz, hogy plauzibilis legyen. Ami Heidegger furfangosságát illeti: a fülszöveg szerzője feltehetően nem olyan furfangos húzásokra gondolt, mint például a *Lét és idő* Edmund Husserl megszólító ajánlásának „kifelejtése” a második kiadásból a nemzeti szocializmus uralma idején; vagy arra a furfangra sem, ahogyan Heidegger Husserl asszisztenseként önmagát Husserl hí követőjeként mutatta a nyilvánosság előtt, míg magánleveleiben éppen ellentétes képet festett az osztrák filozófusról. Ámde világos: a szerkesztő szándéka szerint Martin Heidegger valójában „nép-nemzeti” filozófus, s ennyiben egy hazai, hasonló irányzatú filozófia hagyományának részévé válhat. Ennek lehetőségével messze-menően egyetértek; Heidegger romantikus, költői filozófiája valóban alkalmas arra, hogy alternatívát képezzen egy szociologikus, analitikus, inkább angolszász orientációjú gondolkodással szemben, s ezt nem pejoratíve értem. A heideggeri világlátásnak — ő maga a legjobb tudója — minden létfelejtés ellenére több ezer éves hagyománya van, ha nem másutt, hát a költészetben a zenében vagy a festészetben, s ez a hagyomány ma is sokakat s joggal vonz, különösen, ha a technikai civilizáció válságjeleit vesszük szemügyre. Ami azt a kérdést illeti, hogy Heidegger egy ebben az értelemben felfogott hazai filozófiai hagyomány szerves elemévé válhat — erről az az érzésem, hogy a fülszöveg fogalmazójának minden egyszerűsége ellenére ez a folyamat nemcsak hogy elkezdődött, hanem egyre szebben bokrosodik is. Hiszen, ha van napjainkban nagyhatású külföldi filozófus Magyarországon, az statisztikailag egyértelműen az alemann Martin Heidegger; örökségét azonban nemcsak azok vallják magukénak, akik filozófiájában a középkori, teisztikus ontológia és metafizika korszerű újrafogalmazását látják (amihez természetesen szükség van Heidegger erőteljes leegyszerűsítésére), hanem éppenséggel a legkülönbözőbb csoportosulások: a posztmarxista pseudomisztika éppúgy, mint a francia szalonfilozófiák hazai partizánegyesülete, nem is beszélve a posztmodern pszichiáterek prófétai társaságáról. Végül is az ilyen csoportok léte és ügybuzgósága éppúgy hozzátartozik egy jelentős életmű recepciójához, mint azoké, akik még Heideggernél is furfangosabb

aktuálpolitikai manőverekkel szeretnék elérni, hogy az alemann filozófus neve a modern civilizáció kiátkozottai között szerepeljen.¹²

Martin Heidegger költeményei és költői szövegei egy jelentős gondolkodó mélyre hatoló megfontolásai saját filozófiai teljesítménye felől. Heidegger versei *utószóként* illeszkednek saját filozófiájához, utószóként, mely sok elemet megvilágít, kérdésessé tesz és továbbgondol abból, ami e filozófiában kifejtésre került. Talán nem tévedek, ha azt gondolom: ha lesz eljövendő kor, melyben a filozófia továbbra is tudományként, vagyis tanulható szakként szerepel, ebben Heidegger életművét a *Lét és idő* fogja majd képviselni, melyhez néhány megjegyzés társul majd későbbi műveinek revízióiról.

3. A harmadik kérdés nem merőben spekulatív; felvetésével a kiadvány második kötetének, a heideggeri költeményekhez fűzött, Ferge Gábor által írt utószónak a tanulságait szeretném összefoglalni. Mindezt három szempontból: *Egyrészt* önmagában, az Utószó alapján; *másrészt* Ferge Gábor bontakozó munkássága alapján; *harmadrészt* a kérdés önmagában vett jelentésének alapján.

Egyrészt: Az Utószó címe „A költészet mint a lét nyelve a filozófia és a teológia határterületén”. Célja, hogy a heideggeri költészetet elhelyezze az életmű egészében és rámutasson jelentőségére. E célt a következő fokozatokon keresztül szándékozik elérni: Először is bemutatja a „tudásterületeket integráló létkérdés” mibenlétét; másodsor dióhéjban összefoglalja Heidegger filozófiájának néhány főbb gondolatát; harmadszor pedig külön szól a költészet „státusáról” a filozófiai gondolkodásban, s ezen belül vázlatos teológiai értelmezését nyújtja e költészetnek. E három rész kicsit lazán kapcsolódik egymáshoz; az olvasónak az a benyomása, mintha három különálló dolgozatot kapcsolt volna össze a szerző, melyek közül az első eredetileg főképpen Heidegger Arisztotelész-kritikáját tartalmazta, melyhez a szerző hozzáfűzte jegyzeteit és feljegyzéseit Parmenidészről, Platónról s némely más görög gondolkodóról is, illetve azon Gadamer-tanulmányokról, melyek e témával foglalkoznak.¹³ A második rész eredetileg talán saját használatra készült:

¹² Mindhiába. Lásd például a Kröner Verlag *Philosophie der Gegenwart* kiadványát, mely nem vádolható minden tekintetben elfogulatlansággal. Mégis, Heidegger messze a leghosszabb cikket kapja a kötetben.

¹³ Ferge már régen Heidegger Arisztotelész-kritikájáról beszél (27. oldal), amikor még el sem kezdődött az Arisztotelész-fejezet (37. oldal).

a heideggeri kulcsfogalmak többé-kevésbé részletes kifejtését tartalmazza, sok utalással az eredeti szövegekre; a legújabb, s benyomásom szerint a heideggeri költemények friss ihletéről tanúskodó rész a harmadik, melyben a szerző, eltávolodva korábbi, kicsit száraz elemző stílusától, maga is költői magaslatokba emelkedik.

Az Utószó kétségtelen érdekessége, hogy valójában egyfajta Heidegger-kismonográfia; a Fehér-féle monográfiát azonban hasznos adalékokat nyújtva egészíti ki mindenekelőtt a görög filozófia alapos ismeretével, az erre — s főképpen Arisztotelészre — vonatkozó elemzésekkel, valamint — s ez véleményem szerint az Utószó voltaképpen, bár nem eredeti érdeme — azzal, hogy rámutat arra, milyen fontos szerepet játszik Heidegger gondolkodásában egyfajta kereszténység-értelmezés. Az Utószó szerzője már Heidegger és Husserl ellentétét is úgy értelmezi, hogy Heidegger keresztény alapon szembefordult „a zsidó mester”¹⁴ filozófiájával: „Husserl megítélésében a döntő a keresztény élettapasztalathoz való ragaszkodása volt.”¹⁵ Tény, első pillantásra elcsodálkozhatunk azon, hogy egy volt katolikus novícius, aki ráadásul szakított is vallása gyakorlásával, aki többször is állást foglalt „a keresztény isten” ellen, aki a keresztény istenfogalom destrukciójának szükségessége mellett érvelt és írásaiban igen gyakran inkább ateista benyomását kelti, semmint hívő emberét — hogy ez a filozófus miképpen támaszkodhat tehát keresztény tapasztalatra a „zsidó mesterrel” szemben.¹⁶ De ne bocsátkozzunk most annak elemzésébe, hogy Husserl filozófiája mennyiben volt keresztény európai szellemiségű, avagy mennyiben nem;¹⁷ annyi bizonyos, hogy Fergének a vonatkozó irodalomra alapozott mondandója, mely szerint Heidegger filozófiájának alapmotívuma egyfajta keresztény felfogás, úgy tűnik, valóban fontos gondolat. Eszerint Heidegger időfelfogását a keresztény apokaliptikus élettapasztalat határozta meg, mely az időt „kairikus”, autentikus

¹⁴ Utószó, 8. oldal.

¹⁵ Utószó, 15. oldal.

¹⁶ Husserl mellesleg lutheránus volt, magát a német kultúra legfőbb fáklyahordozójának tudta, lelkesen üdvözölte fia elhatározását, hogy önkéntesként bevonul az első világháborúba, aki a német vereség után úgy érezte, hogy a világ legértékesebb kultúrája jutott végveszélybe stb.

¹⁷ Husserl természetesen önértelmezésében messzemenően európainak, németnek és kereszténynek tudta magát, mi több: a kereszténység jövőbeli formája legfőbb letéteményesének — mely hitet eredetileg katolikus pap mesterénél, Franz Brentanónál tapasztalta meg.

időként fogta fel, szemben a történeti, „krónikus” idővel.¹⁸ Ez az időtapasztalat szolgálna mármost alapul az emberi egzisztencia, a *Dasein* ontológiai meghatározásában is: amennyiben az ember elsősorban „ittlét”, nem történeti alapon áll, hanem eredetileg autentikus, apokaliptikus alapon, mely valami nem történeti, nem ontológiai tényező, ezeket mindenestül meghaladó abszolútum megnyilvánulása — éppen úgy, ahogyan a kairikus idő is meghatározhatatlan, nem kapcsolódik szervesen a történeti idő emberi konstrukcióihoz.

Heidegger ugyanakkor legfeljebb ihletet meríthetett a keresztény élettapasztalat értelmezéséből; hiszen felfogása szerint az európai történelem már jóval a kereszténység felbukkanása előtt elfeledkezett a létről; nemcsak hogy Arisztotelész nem tudott már erről, hanem valójában Platón, sőt Parmenidész is vétkes a létfeledtetésben. Ferge — ismét csak bőven merítve forrásaiból, olykor Heideggertől is idézve — részletesen foglalkozik Heidegger görögökhöz fűződő viszonyának változásával, de különösen Arisztotelész-kritikájával, mely az Utószó szerzője számára érthetően nagyon fontos. Ferge kezdetben szeretné azt a benyomást kelteni, hogy Arisztotelész nem annyira bűnös a létfeledésben, mint ezt Heidegger később már határozottan vallja¹⁹; utóbb azonban nehéz szívvel, de férfiasan beismeri: „Heidegger... kinyilvánítja, hogy az arisztotelési alapelv... számára elfogadhatatlan.”²⁰ Mindenesetre Ferge első tézise, mely szerint Heidegger számára a keresztény élettapasztalat döntő volt, továbbra is áll: hiszen az Arisztotelész-kritika legfeljebb a kereszténység történeti, teológiai feldolgozását érinti szükségképpen. Ezért Ferge értelmezésében Heidegger kereszténysége még akkor sem szenved csorbát, ha szerinte az egész keresztény teológiai hagyomány elutasítandó, lerombolandó és helyettesítendő egy egészen más gondolkodással.

Az Utószó valószínűleg legeredetibb része a keresztény teológia némely vonatkozásának a heideggeri kritika fényében való újragondolásából áll. Egyrészt a szerző kénytelen elismerni, hogy Hei-

¹⁸ Vessd össze ezzel azt a tényt, hogy a keresztény apokaliptikus gondolat történetileg maga is a zsidó apokaliptikában gyökerezik.

¹⁹ Véleményem szerint ezért írja a 27. oldalon: „...a létkérdés Arisztotelész óta olyannyira elnémult...”; ami azt a benyomást kelti, hogy Arisztotelész esetében a létkérdés még beszédes, avagy a 33. oldalon, ahol kiemeli, hogy Heidegger mily elismerően nyilatkozott a *Physicáról*.

²⁰ 60. oldal.

degger félreérthetetlenül szembehelyezkedett a nyugati keresztény hagyománnyal²¹, másrészt mégis és joggal ragaszkodik ahhoz, hogy Heidegger a teológiai hagyománnyal szemben a keresztény élettapasztalat alapján egyfajta, végül is a kereszténységben gyökerező misztikát újított fel.²² E misztika következetes kibontakoztatása Ferge szerint szükségképpen vezet a fentebb már elemzett heideggeri költői filozófia kialakulásához, a *költői mondás* prioritásához minden más beszéddel szemben. E költői filozófia sajátos misztikus teológia: Istenről szól, anélkül, hogy elismerné Istent; hisz benne, anélkül, hogy megnevezné; hirdeti, anélkül, hogy szolgálataiba szegődne.

Másrészt. Ferge eddigi munkásságát nevezetessé vált és sok vitát keltett Arisztotelész-fordítása, az *Existentia* évkönyv, valamint néhány kisebb kiadvány illusztrálja. Nem kétséges, hogy ez a Heidegger-kiadvány éppúgy figyelmet kelt, mint korábbi munkái. Mert bár Arisztotelész *Metafizikája* sok vitát kavart, született néhány kiegyensúlyozottabb méltatás e fordításról, melyek azt a reményt keltetik fordítóban és olvasóban, hogy e hatalmas munka végül is nem vész kárba. Az *Existentia* folyóirat — ezt hangsúlyozni kell — ténylegesen az *egyetlen* olyan, idehaza megjelenő filozófiai kiadvány, mely rendszeresen publikál idegen nyelvű filozófiai dolgozatokat. Ha bárki perbe szállna az *Existentiá*-val, talán először arra kellene választ adnia: miért nincs más olyan filozófiai folyóirat Magyarországon, mely idegen nyelven publikálna? Ferge Gábor töretlen lelkesedéssel és szívóssággal szervezi és tartja fenn kiadványát, mely küllemében szép, gazdagon illusztrált, tartalmában pedig számos olyan publikációval dicsekedhet — például bibliográfiákkal — melyek használata az adott szakterületen máris nélkülözhetetlen.

Ferge azonban nemcsak Arisztotelész-fordítóként, szerkesztőként és kiadóként tevékeny; elméleti írásai elsősorban saját kiadványaiban jelennek meg. Ezen írásokból világosan kirajzolódik, hogy saját, koherens filozófiai felfogás kiépítésén munkálkodik. Ennek a felfogásnak már ma is látható elemei a következők. Mindenekeelőtt Ferge mélyen és joggal hisz abban, hogy a filozófia művelése elválaszthatatlan görög forrásainak ismeretétől; ehhez elengedhetetlennek tartja a görög nyelv ismeretét. Hisz abban is, hogy a görög filozófiai tradíció szerves folytatása a keresztény gondolkodás.

²¹ 172. oldal.

²² 173. oldal.

Ez a hit azonban nem vonatkozik, amennyire írásaiból kiderül, sem a klasszikus latin gondolkodókra, sem a skolasztikára. Ez csak annyiban meglepő, hogy Ferge Arisztotelész-fordítása ez utóbbi orientációt tenné indokolttá. Úgy tűnik, hogy Ferge Arisztotelész-értelmezése a maga filozófiai törekvéseiben inkább újplatonikus: inkább egy sajátos misztikus, teológiai filozófia megalapozásaként szolgál, semmint a modern tudományos gondolkodást megelőző latin skolasztika kereteként. E misztikus, újplatonikus arisztotelizmus sajátos módon kapcsolódik azután Heidegger gondolkodásának kultuszához, melyben — egyetértve főleg német teológiai törekvésekkel — Ferge egy új típusú, ám a klasszikussal össze-
csengő teológia lehetőségét pillantja meg.

Törekvésében Ferge létező hazai hagyományokhoz kapcsolódik; ha Pauler Ákos nevét — analitikus írásmódja miatt — csak félve említem is, Brandenstein Béla gondolkodása már mindenképpen idekívánkozik: a magyar gondolkodás ezen irányzatára általában véve ugyanazon vonások jellemzők, mint amelyekkel Ferge is felruházta saját törekvéseit: a klasszikusok tisztelete és szeretete, keresztény-humanista elkötelezettség, illetve a modernitás konzervatív kritikájának felhasználása a klasszikusok, Ferge esetében: egy misztikus Arisztotelész teológiai értelmezéséhez. Ehhez járul a magyar nyelv és haza szeretetteljes tisztelete, mely Ferge írásainak szófordulatokban visszatérő motívuma. Ferge Gábor gondolkodói igyekezete másfelől kortárs hazai törekvésekkel is rokonságot mutat: azokéval, akik vagy a modernitás keresztény kritikájához kapcsolódnak, illetve azokéval, akik a klasszikus kultúra tiszteletében osztoznak Fergével.

A most tárgyalandó könyv Utószava is tartalmazza ezen jellemzőket. Ugyanakkor Ferge lírai vallomásban illeszti Heidegger gondolataihoz saját meglátásait: „Mindketten [Heidegger és Hölderlin] a görög aranykor visszatéréséről álmodtak. S ahogy a görögök, ők is a próza helyett a drámára és a lírára tekintettek úgy, mint ami megmarad. Ezzel foglalatoskodnak az utolsó emberek, ahogy Nietzsche mondta. A költő nem akar a kor gondolatmenetével lépést tartani. Az ő kérdése: mibe transzformálódik a boldogság és a kín? E kettő egymásba egyszerűsödése az ellenemondása a halálnak. A Múzsza halhatatlan dalt zeng, nem enged, nem enged; tágasságába szédít el ártatlanul, mikor azt suttogja, nem halhatsz meg soha. A görög gyökerekhez e vigasztalan világhelyzetben Rilke és Höl-

derlin elérnek.”²³ Ferge szövegében több ilyen lírai szövegbetétet és parafrázist is találunk, melyek ugyanakkor rejtett formában felülbírálják Heidegger korábban Ferge által is megállapított nézetét: mely szerint a létfeljejtésben legalábbis kronológiailag a görögök jártak az élen; Ferge szemében Heidegger visszatér a görög aranykorba s Apollóként vezeti a múzsák karát. Ez a kép, bármennyire kritizálható is, inkább elnémit; jó, hogy vannak köztünk olyanok, akik makacsul és kitartóan ma is így gondolkodnak.

Az első kötet mind tipográfiájában, mind kötésében igen kellemes, a magyar könyvkiadás fénykorára emlékeztet — ára már kevésbé, mert éppen százszorosa egy 1968-ban megjelent, hasonló kiállítású könyvnek. Ugyanakkor kicsit meglepetést okoz a verseskötet 5. oldalán található, feltehetően Ferge Gábortól származó latin nyelvű, veretes fogalmazású ajánlás, mely szerint: „Martin Heidegger, az igen híres filozófus emlékére, aki oly sok elmúlt évszázad után elsőként mutatta meg, hogy a múzsák mily szorosan kötődnek a filozófiához és annak nyelvéhez.” Martin Heidegger saját verseit egy neki szóló ajánlás nyitja — ehhez végül is joga van a kiadónak, ám ahhoz talán már csak és kizárólag a heideggeri felfogás érvényének feltételezésével, hogy ne vegyen tudomást például Boethiusról, Ágostonról vagy a reneszánsz latin filozófusairól, akik ugyancsak költőileg filozofáltak. A szép küllem és a borsos ár jellemző a második kötetre is; ennek terjedelme azonban, az apró, öt pontos betűnagyságú szedés miatt, sokszorosan felülmúlja az elsőt. Az Utószó tartalmi problémái némileg rokonságot mutatnak az Arisztotelész-fordítás kérdéseivel; mert ez az Utószó, mint említettem, valójában kismonográfia. Nem annyiban ad eligazítást a költő Heidegger olvasásához, ahogyan ez egy utó- vagy előszóban szokás — vesd ezzel össze pl. Fehér M. István előszavát az *Idő fogalmához*²⁴ —, hanem alfától ómegáig mindenről tudósítani akar, különösen a görög filozófia és Heidegger viszonyáról, ami önmagában ugyan igencsak érdekes téma, de a heideggeri költészet szempontjából nem eléggé tárgyyszerű. Tárgyszerű ugyanakkor az Utószó kettőszáz oldalának utolsó harminc oldala, melyben valóban arról esik szó, ami egy ilyen utószóba tartozik.

Szembetűnő, hogy Ferge Gábor még mindig nehezen boldogul az akadémiai világban nemzetközileg elfogadott normák egy részé-

²³ *Utószó*, 199. oldal.

²⁴ Martin Heidegger, *Az idő fogalma. A német egyetem önmegnyilatkozása. A rektorátus*, Kossuth: Budapest, 1992.

vel, melyek az eredeti szövegalkotás és az idézetek felhasználási módjára, illetve mennyiségére vonatkozik. Mert becsüljük bármennyire is Otto Pöggelert vagy Hans-Georg Gadamert, mégsem járja, hogy ez utóbbi szinte teljes tanulmánya megjelenik lábjegyzetek formájában, németül idézve a könyvben, anélkül, hogy az idéző pontosan megjelölné, hol kezdődik az ő saját véleménye, s hol Gadameré. Az idézésnek ez a módja ugyan nem illegitim — hiszen pontosan megjelöli a helyet — ám nem szokásos; mi értelme is lenne? Ezek az aránytalanságok azonban messzemenően kiegyensúlyozódnak az Utószó befejező harminc oldalán, melyben Heidegger istenhitéről esik szó — mint tanulmány, mint írásmű, ez az Utószó legjobban sikerült része. Mint tudományos alkotás, talán az Arisztotelész-kritika a legjobb, ámbátor zavaró, hogy a szerző folytonosan Gadamerre támaszkodik, olyannyira, mintha mankó nélkül már meg sem állhatna. Bármennyire szép dolog is a tekintélytisztelt, Ferge valójában már régen alkalmas arra, hogy önállóan fejtsse ki saját nézeteit.

Nem hallgatható el, hogy az Utószó szerzője, ha igyekszik is, mégsem képes teljesen megfelelni a heideggeri követelménynek, mely szerint: „Das Denken des Seyns ist die Sorge für den Sprachgebrauch” — A Léth gondolása a beszédhasználat iránti törődés. Ez a törődés kifejeződhet abban, hogy valaki csak keveset és egyszerűen szól; hogy elhagyja a sokat ígérő hivatkozásokat s világosságra törekedve, egyszerűen és visszafogottan fogalmaz. S abban is megnyilvánulhat, hogy valaki igyekszik szép magyar nyelven írni. Az igyekezetet nem vitatom el az Utószó szerzőjétől, hiszen, mint említettem, a szöveg több helyén — főleg a befejező részben — Ferge kifejezetten szépen, líraian ír. Inkább az a bántó, hogy a szép és mélyen szántó mondatok mellett újra meg újra aránytalanul rosszul sikerült mondatokra bukkanunk. Érvényes ez már az Utószó első mondatára, melyben egy nem létező szó szerepel: „diszciplínakénti”, s amelyben az a különös, rejtett állítás található, mely szerint a költészet „irodalomtudományi diszciplína” lenne. Az Utószó szövege újra meg újra belebonyolódik hasonló, talán a gondosság hiányából fakadó göcsörtös mondatokba, melyek nagyon messze állnak a filozófia eszményeként hirdetett költői prózától.²⁵ Néhány to-

²⁵ Egy példa: „A görög filozófia három klasszikus kori nagy alakjával (Sókratés, Platon, Aristotelész) kapcsolatosan a heideggeri gondolatvilágban annyira összeforrottak a kritikai és leíró aspektusok, vagyis őket olyannyira beépítette el-

vábbi helyesírás²⁶, illetve sajtóhiba bosszantja az olvasót, aki különben is értetlenül fogadja, hogy e tudományos szöveghez nem kapcsolódik rövidítési jegyzék, melyben a lábjegyzetben megadottak fel lennének oldva.

Summa summarum, Ferge Utószava mindenképpen figyelemre méltó alkotás; egyesül benne a filológusi elmélyültség, a lírai érzés és az átfogó gondolati koncepció igénye. Ezek egyenként mind ígéretesek; kritika inkább e szférák kapcsolódását és arányait, valamint a gondolati koncepció filozófiai megalapozottságát illeti. Mintha e szférák valamennyien külön életet élnének, miként Ferge Arisztotelész iránti elkötelezettsége és misztikus, lírai hajlama. Várható azonban — s Ferge munkásságának elmúlt évekbeli kibontakozása erre enged következtetni —, hogy pályájának egy pontján megtalálja különböző hajlamainak és törekvéseinek megfelelő illeszkedési pontjait. Ez azonban már nem egyszerűen szakmai, filológiai vagy gondolkodói kérdés; ha jól sejtem, inkább egzisztenciális: életfeladat.

Harmadrész. Az Utószó szerzőjének alapállítása a következő: a filozófia kezdetben költői és muzikális volt; ezt a létfeledés elnémitotta; ám Heidegger post tot saecula philosophiam restituit. A séma igen egyszerű s vonzó lehet mindazok számára, akik a filozófiai gondolkodás összetettségét, elágazásainak, egymással szembeesülő érvei sokaságát nagy ívben átugorva szeretnének bejutni az igazság örök honába; ám a nagy ugrások gyakran végződnek még nagyobb nyomorúságban, mint effelől a történelem, az élet tanítómestere, mostanában kiokosított bennünket — s talán így van ez a filozófiában is. Fehér M. István Heidegger-monográfiája abban a kényelmes helyzetben találja magát, hogy nem szükséges szembenéznie más típusú filozófiai felfogások, esetleg a heideggeri gondolkodás bírálatának megnyilvánulásaival — hiszen egy monográfiának nem feladata ez. Az itt tárgyalt Utószó azonban valahol többre vállalkozik a monográfiánál: igazságot akar szolgáltatni a költészetnek, mely szerinte „a lét nyelve a filozófia és a teológia határterületén”. Bizonyos, hogy az Utószó szerzője valóságos problémára tapint rá; ám az általa kínált megoldás csak következtetéseiben át-

képzelésébe — oly szorosan kötődnek a létkérdés kritikai látómezejéhez —, hogy Heidegger pályáján nem lehetséges a negatív szempont homogén jellege miatt Heidegger korszakaiban a rájuk vonatkozó jellemzőket kimutatni.” 65. oldal.

²⁶ Kis segítség: a legszembetűnőbb a 84. oldalon található.

fogó, az ehhez szükséges elemzések terén nem az. Mert minden költői hajlamú ember érzi valahol — vagy legalábbis azt hiszi, hogy érzi —, hogy a költői szólás valamiképpen bölcseleti értékű. De milyen bölcselet ez, s mi az, hogy költői szólás?

Az Utószó kevéssé vet számot azzal, hogy napjainkban nemcsak Heidegger-skolasztika létezik; létezik például az analitikus filozófia skolasztikusan átfogó hagyománya is, mely igen hasonló a középkori skolasztikához, amennyiben egyszerű nyelvhasználat, szigorú logikai koherencia, valamint tekintélytisztelet jellemzi: a modern természet- és matematikai tudományok eredményeinek tisztelete. Ezekre az eredményekre, vélekedjünk bármiképpen is a technikai világcivilizáció fatális aberrációjáról, nem lehet egyszerűen csak legyinteni; nem tehetjük meg, hogy a modern eltévelyedés elől minden további nélkül a görög aranykor misztikájában keressünk menedéket. Talán bizonyos élethelyzetekben megengedhető ez: szerelemben, öngyilkosság előtt vagy az imminens halállal szembenézve. De ha normális, mindennapi értelmünk birtokában lévő emberként működünk, felelősséggel éppúgy nem lehet nem tudomást venni ezen eredményekről, mint ahogyan szembe kell nézni becsülettel azon kihívásokkal is, melyeket a heideggeri filozófiával szemben az angolszász analitikusok érvrendszere támaszt, avagy éppen fordítva. Szembe kell néznünk akár például Ilya Prigogine, Daniel Dennett, Francis Crick, vagy — hogy idealista filozófusoknak kedvezőbb példát is hozzak — John C. Eccles állításaival. Nem hihetjük magunkról, hogy Heidegger módjára máris az igazság oly birtokában vagyunk, hogy lemondhatunk a lelkiismeretes keresésről, állítások értékeléséről és mérlegeléséről erőnkhez és tudásunkhoz képest, meghallgatásáról mindazoknak, akik számba jöhetnek szólnak hozzá a tárgyhoz. Ha arról akarunk szólni, hogy a költészet valamiképpen valódi filozófia, szembe kell néznünk a filozófia eltérő definícióival; szembe kell néznünk az erre vonatkozó érvek legalábbis egy részével; tudnunk kell ezekről az érvekről, amiképpen tudnunk kell arról is, hogy mi lehet a költői szólás bölcseleti igazsága. De legyen akármilyen a költészet, szóljon akár az angyalok nyelvén, józan ésszel nem tételezhető föl, hogy valaha is kiszorítja a mindennapi beszédet. Hiszen az értelmes összefüggéseket generáló, a mindennapi beszéd talaján nyugvó teoretikus diszkurzust a maga természetes nehézkedése sodorja a *megalapozás* megkerülhetetlen igénye felé; s ez a megalapozás miatt legyen

csak nyelvi? Miért csak intuitív? Miért ne terjedne ki az állítások igazságértékére? Avagy a premisszák analizisére? Avagy az objektivitás definíciójára? Miért ne terjedne ki a racionalitás egészére, anélkül, hogy kiküszöbölne az irracionális holdudvarát, anélkül, hogy elzárkózna ennek a holdudvarnak a vizsgálatától? A költői szólásnak megvan a maga igazsága, de ennek körülírása nem könnyebb, eredménye nem egyetemesebb, mint a tudományos filozófia argumentációs bázisáé. Ha elfogadható, hogy a különböző tárgyak különböző vizsgálati módszereket igényelnek, legfeljebb a módszerek és módszertanok ideális kommunikációs társadalmában hihetünk; abban, jó lelkiismerettel, már aligha, hogy ebből az ideális kommunikációból erőszakkal kivethetjük akár a költői, akár a tudományos filozófiát. S ez a nehezebb út; mert könnyű Heideggerrel olyan magányos utakon járni, ahol nem jön senki sem szembe; s nehezebb, ha nemcsak szembejönnek, de — mielőtt belefeledkeznénk abba, hogy utunk végén a lét éppen elvonja magát előlünk — kérdőre is vonnak bennünket: mert ekkor már felelnünk kell. S az, hogy költőként vagy filozófusként felelünk, már nem tőlünk függ; a kérdés szabja meg.

Budapest

Mezei Balázs

Martin Heidegger, *Költemények*, németül és magyarul. Fordította Keresztury Dezső, Lektor: Fehér M. István, tipográfia: Szántó Tibor, válogatta, szerkesztette és az utószót írta Ferge Gábor (Societas Philosophia Classica, Budapest, 1995, 244 oldal, 1500 Ft.). *Melléklet, Martin Heidegger, Költemények, A gondolkodás tapasztalatából: Utószó. A költészet mint a lét nyelve a filozófia és a teológia határterületén.* Írta Ferge Gábor (Societas Philosophia Classica, Budapest: 1995, 209 oldal, 1360 Ft.)